

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.20>**Володимир ОКАРИНСЬКИЙ**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (volodokar@gmail.com)

Volodymyr OKARYNSKYI

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine,
Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (volodokar@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6119-0678>**АЛЬТЕРНАТИВНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНТСЬКІЙ
СУБКУЛЬТУРІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ
(ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТЕРНОПОЛЯ)**

Анотація. Стаття пропонує розгляд альтернативних соціокультурних типів протягом приблизно півстоліття – кінця XIX і початку XX ст. у середовищі української інтелігенції, що сама по собі була субкультурою в тогочасному суспільстві. **Мета статті** – з'ясувати основні альтернативні течії (соціокультурні типи, стилі) у середовищі українських інтелектуалів (інтелігенції) Тернополя доби, важливої як для національного руху, так і для розвитку міста. Альтернативні соціокультурні стилі інтелектуалів формувалися на ґрунті своїх попередників, зокрема романтиків. **Наукова новизна.** Вперше здійснено комплексний аналіз альтернативних соціокультурних течій на рівні провінційного повітового прикордонного міста Австро-Угорської монархії. Регіональний вимір дослідження дозволяє побачити, як тенденції модернізації та українське національне відродження виявлялися в конкретному локальному контексті. На основі мемуарних джерел реконструйовано соціокультурні практики та стилі життя української інтелігенції Тернополя, показано механізми формування альтернативного середовища через самоосвіту, таємні громади та богемні об'єднання. Проаналізовано маловідомі мемуарні свідчення про діяльність таємної учнівської громади, театральне життя міста та типажі професорів-нонконформістів. **Висновки.** Інтелектуальна субкультура (інтелігенція) Тернополя, особливо професорсько-студентська частина, вирізнялася в міському соціумі як свого роду перепустка до соціокультурного нонконформізму. Серед інтелектуалів виявів соціокультурної альтернативи було значно більше, аніж поміж іншими міськими типами. Тут траплялися як типи «оригіналів», так і свідомі представники українолюбної течії та радикальної молоді із таємних самоосвітніх громад, театральна і музична богема, модерністська літературна «циганерія». Від народовського українолюбства і богемності через радикалізм до націоналізму, Модерну і декадансу проходила межа соціокультурної альтернативи у плині життя провінційного адміністративного центру півдавстрійської Галичини межі XIX і XX століть.

Ключові слова: альтернативні стилі життя, субкультура, інтелігенція, народовство, радикали, богема, Тернопіль (Тарнополь), Громада.

**ALTERNATIVE SOCIO-CULTURAL TRENDS IN THE UKRAINIAN INTELLECTUAL
SUBCULTURE OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES
(BASED ON MEMOIR SOURCES FROM TERNOPIL)**

Abstract. The article offers a consideration of alternative socio-cultural types for about half a century – the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries among the Ukrainian intelligentsia, which in itself was a subculture in the society of that time. **The purpose of the article** is to identify the main alternative trends

(socio-cultural types, styles) among the Ukrainian intellectuals (intelligentsia) of Ternopil during an important period for both the national movement and the development of the city. Alternative socio-cultural styles of intellectuals were formed on the basis of their predecessors, in particular the romantics. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive analysis of alternative socio-cultural trends has been carried out at the level of a provincial county border town of the Austro-Hungarian monarchy. The regional dimension of the study allows us to see how modernization trends and Ukrainian national revival manifested themselves in a specific local context. Based on memoir sources, the socio-cultural practices and lifestyles of the Ukrainian intelligentsia of Ternopil are reconstructed, and the mechanisms of forming an alternative environment through self-education, secret communities, and bohemian associations are shown. Little-known memoir evidence about the activities of the secret student Hromada, the town's theatrical life, and the types of nonconformist professors are analyzed. **Conclusions.** The intellectual subculture (intelligentsia) of Ternopil, especially the professorial and student part, stood out in urban society as a kind of pass to socio-cultural nonconformism. There were significantly more manifestations of socio-cultural alternative among intellectuals than among other urban types. There were both types of "originals" and conscious representatives of the Ukrainian-loving trend and radical youth from secret self-education communities, theatrical, musical, and modernist literary bohemia. From populist Ukrainophilism and bohemianism, through radicalism, to nationalism, Modernism, and decadence, the boundary of socio-cultural alternatives ran through the course of life in the provincial administrative center of sub-Austrian Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries.

Key words: alternative lifestyles, subculture, intelligentsia, narodovtsi (Western Ukrainian populism), radicals, bohemia, Ternopil (Tarnopol), Hromada.

Постановка проблеми. Український соціокультурний простір перехідних/зламних епох під час більш пильного дослідження дозволяє глибше і адекватніше розуміти різні дотичні й актуальні для нас явища. Це поряд із політичними, культурно-мистецькими, економічними і побутовими процесами і пов'язаними з ними проблемами національної та соціальної емансипації, визвольних рухів і їхніх практик або ж становищем чутливих верств.

Доба межі XIX і XX століть, або ж Прекрасна епоха, чи *fin de siècle*, що передувала Великій (світовій) війні, Визвольним змаганням і Українській революції і породженим ними подальшим рухам, залишає багатий матеріал для досліджень і осмислення. Альтернативні соціокультурні стилі цієї доби мали продовження в подальші періоди історії аж до міжвоєнної доби. Але не менш важливе й зародження цієї епохи, і схоже це 1860-ті роки, коли модернізується українське життя в конституційній Австро-Угорщині та автономній полікультурній Галичині. Звісно, окремі альтернативні соціокультурні течії/стилі «виросли» з попередніх часів, зокрема з романтичної доби, і відповідні (пост)романтичні риси проявляються в них.

Мета статті – з'ясувати основні альтернативні течії (соціокультурні типи, стилі) у середовищі українських інтелектуалів (інтелігенції) Тернополя доби, важливої як і для національного руху, так і для розвитку міста.

Виклад основного матеріалу. На схилі віку мемуаристи відзначають свій юначий вік, який припадав на навчання в гімназіях, а також семінаріях та університетах не лише з теплою. Це вік, важливий для формування особистості. В умовах браку належної якості освіти в національному дусі формувалися альтернативні шляхи через самоосвіту, спілкування, формування альтернативного простору та середовища, субкультурні самовияви ідентичності.

Жак Ле Гофф у своїй праці «Інтелектуали у Середньовіччі» (*Les intellectuels au Moyen Âge*, 1957) показав, що інтелектуали Середніх віків – це не просто «вчені», а нова суспільна група, яка формується в XII–XIII ст. разом із розвитком університетів (особливо Паризького). Вони не належать ні до духовенства в традиційному сенсі, ні до мирян, але стоять «між» цими сферами. Тому він говорить про них як про субкультуру – окремий прошарок зі своїм способом життя, цінностями, нормами та навіть мовою. Вчений охарактеризував субкультуру інтелектуалів через такі риси, які створили з них окрему культурну спільноту: професійна ідентичність

(вони живуть з інтелектуальної праці: викладання, диспути, трактати тощо); освітній простір (центром їхнього життя стає університет); окремі мова й дискурс (латина як мова спільноти); соціальна автономія (конфлікти з церковною владою та міськими структурами); корпоративність ("universitas" як спільнота); певна маргінальність (інтелектуали живуть «на межі» – між духовним і світським, між владою і суспільством).

З часом інтелектуалів почали розуміти як окремий стан, що живе в розумовій праці. На сході Європи витворилися поняття інтелігенції. Для неї були характерні певний ідеалізм у служінні суспільству (народництво), і зчаста побутова невлаштованість. Інтелектуали вже помітні в Романтизмі.

Риси романтичного стилю життя серед молодих інтелігентів зафіксовані в оповіданнях 1860–1870-х років адвоката і літератора, майбутнього бурмістра Тарнополя доктора права Володимира Лучаковського, зокрема в «Пригодах у моїй проїзді» (1870). Серед таких рис, зокрема, активне пізнання краю через мандрівки: «Місяць цілий їздили-сьмо, або лучше скитали-сьмо ся, по нашім медведячій краю».

Романтик Лучаковський переслідував ціль пізнати свій край і його люд: «спізнаю хоть нашу Галичину, той «край медвежий», котрий надармо трібували цивілізувати німецькі митці, а до котрого тепер і білі медведі полярні мають заглядати». Спостережливість молодого правника з етнографічними зацікавленнями вилилася в іронічно забарвлене й навіть сатиричне налаштування: «Мав-єм пізнати нашу всхідну Галичину, той світ дивно мозаїкований Русинами рускими и руськими, Поляками римско-католицкої и мойсеевої віри, Німцями, Вірменами, русоїдами, русофіями, ляхоїдами, ляхофіями, етимололами и фонетиками, обрядовцями и латинізаторами; мав-єм нагоду, зіткнути ся з людьми чорного, червоного и білого піднебіння, ріжної барви и ріжного поняття!...» [6, с. 432].

Український національний рух зароджувався у Галичині починаючи з 1860-х років у вигляді народовства як альтернативна соціокультурна течія. Він був у живому зв'язку з Наддніпрянщиною, і ввібрав у себе романтичного і богемного стилів.

Державна гімназія в Тернополі ще від 1860-х стала одним з важливих осередків молодого українського національного руху, а саме народовства. У цікавих та дуже інформативних спогадах чільних діячів українського руху Олександра Барвінського про 1860-ті і Євгена Олесницького про 1870-ті роки окреслені і загальне тло гімназійного життя, і життя таємної учнівської громади в закладі. Так, юні «громадяни»-народовці освідомлювали тогочасний Тарнополь, позаяк міщанство залишалося консервативним традиційним станом, а інтелігенція залишалася нечисленною. Ще в 1870-х рр. серед русинів переважали лояльний до влади староруський (рутенський) та москвофільський напрями. Останній завдячував своїм поширенням окремим греко-католицьким священникам-москвофілам (у народі – «кацапам»), що посідали впливові посади. Такими були, наприклад, катехит державної гімназії о. В. Копитчак та парох Тернополя о. В. Фортуна. Щойно в 1880-х роках боротьба з москвофільством увінчалася успіхом.

Народовці спершу були групою молодих студентів і початкуючих літераторів як альтернативний нонконформістський суспільний рух галицької інтелектуальної молоді. Піонерами напряму в Галичині були Володимир Шашкевич (син Маркіяна), Федір Заревич, Ксенофонт Климкович (т. зв. друга руська трійця), К. Горбаль, Є. Згарський, О. Левицький, О. Партицький, Л. Лукашевич та ін. Показово, що всі вони згодом були пов'язані з Тернополем більшою чи меншою мірою.

Хоч перша галицька Громада (Львів, 1861) невдовзі занепадала, молоді народовці гуртувалися головню навколо редакції літературних журналів «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Русь», що виходили нерегулярно. За назвами перших із цих видань консерватори зверхньо називали молодих народовців «вечерничниками» і «метниками». Вони виглядали як

літературна богема з відповідним способом життя. Та вечерничники породили серед молоді окремих стиль і хвилю наслідування. Так, популярними серед студіюючої молоді стали псевдокозацький стрій, вишиванки, козацькі пісні, культ Тараса Шевченка тощо. На цій хвилі почали утворюватися, зокрема під впливом листування з Д. Танякевичем, таємні гімназійні громади; одна з перших виникла в Тернополі. «Громадяни» доповнювали шкільну освіту українознавчими дисциплінами, вивчали українську літературу й історію, збирали етнографічні та фольклорні матеріали, влаштовували літературні вечори (зокрема, на честь Т. Шевченка і М. Шашкевича), концерти, випускали рукописні часописи тощо.

Незважаючи на суто культурницьку працю, діяльність громад була вимушено нелегальною й у разі викриття могла спричинити неприємності з боку шкільної і навіть військової влади, з огляду на надзвичайний стан, що панував після польського повстання 1863 р. Згідно зі спогадами Громаду в Тернополі заснував навесні 1864 р. Михайло Чачковський (щоправда, дослідниця О. Збожна вважає, що Громаду заснував відомий згодом фізик, а на той час учень 6-ї класи Іван Пулюй ще у січні 1863 р.). Серед перших «громадян» (назву послідовно вживає зокрема О. Барвінський) були майбутні відомі громадсько-політичні діячі Михайло Чачковський, Олександр Барвінський, Андрій Січинський, учений-окуліст Михайло Борисикевич, правники Євген Курилович і Володимир Ганкевич, священник Омелян Білінський, учений-біолог Іван Горбачевський та інші [2, с. 80–82]. Новоприйняті громадяни складали присягу, що нікого не зрадять і все життя працюватимуть для добра народу. Громади не мали ні писаних статутів, ані списків членів, ані протоколів зібрань-сходин.

Деталізував опис діяльності Громади молодший брат О. Барвінського Володимир у повісті «Скошений цвіт» (1877): «Степанови було вже п'ятнадцять літ, як по Галичині повіяло новим духом, новим, живішим і повнішим житєм. Спадали пута народів, ширшала воля мисли, слова і діла. Недавно ще спокійна земля стрясла ся наче від вулкану, люди захитались, з просоня здіймали ся до нового життя. Старі люди молоділи, горячилися, вірили в ідеї, гнали за ідеалами, а молоді запалені патріотизмом рвали ся до діл, і старі і молоді писали поезії, як залюблені школярі, усе співало і рвало ся до нового, молодечого життя. Малий світ наче в друге перетворював ся, перероджувавсь, сам себе не пізнаючи.

А вжеж ніде так не розбуяв новий цвіт як між молоддю, що досі не бачила інших ідеалів над «маївки», «пилки» і збирання хрущів. Намість німецьких «кашкетів» скрізь як мак зачервоніли козацькі шапки, забіліли і зачервоніли конфедератки. Згодлива молодіж, що досі спільно виправляла походи на Жидів, спільно гуляла «з палестрою» по зелених луках і долинах, – нараз розділила ся на два табори. По одній стороні ясніли білі орли, срібноковані Косцюшки і Понятовські, сі по другій синіли жупани, червоніли козацькі шапки та стяжки. І та ненависть, що палала перед віками в таборах Хмельницького і Вишневецького, що кровю вмивала широку країну, руїнами розсипала городи і замки, коміть головою перевертала костели і церкви, – та буйність, що не знала пошановку і зупину ні перед вельможними, ні перед потужними, ні перед їх законами, – ті насмішки, що козаки подавали зголоднілим шляхтичам у Збаражі – усе те, здаєть ся, нараз мов із землі вирросло наново, наново віджило в грудях молодих пращурів славних прадідів. Та важка, нерівна була боротьба молодих Русинів з шляхоцькими потомками. Нічим було їм перед ними повеличатись, рідним блескотом засвітити, до себе усіх своїх заманити. <...> Аж ось наче нова зоря, віщунка великих подій, появилася невелика книжка «Кобзарь», що дивне диво сподіяла. Її читали і не начитались, переписували, на ізуст вчили ся, з рук до рук подавали, а скрізь лишала вона свої незатерті сліди в молодих серцях, в свіжих умах.» [1, с. 72–74].

«...напоївшись новим духом українського життя, скоро попав Степан в ту молоду громаду вибраних молодців, звідкіля дальше ринуло нове житє, новий дух між молодіж. Він належав

до перших учеників, що визначалися талантом, пильністю і добрим прикладом: тож скоро забажали старші товариші притягнути його між свою громаду. Степан вже й сам доміркував ся сього громадського життя молодіжи потай миру, бо й сам він бажав чинного життя, спільної праці, громадного діла. Та кождий січовик і кождий молодий громадянин перебував свій новіцят. Щойно перебута проба вводила молодика в святиню громадської праці в святочний, по своєму торжественний спосіб» [1, с. 77].

«Далеко за містом, в тихій, неприступній хатині зібралась молода громада повитати свого нового товариша. І якже ж сміло, як торжественно ступав він між них, як сміло виголошував свої слова присяги для науки і щирої любови матери-України, як росло його серце, коли мов новий січовик вступав у нову Січ науки, праці, патріотичної любови. Щиро витали Степана його товариші, хоч йому знані, але тут наче в друге обновлені, щиро загула в його привіт пісня: «Ще не вмерла Україна!»... а Степан мов в другий світ перенесений, зачарований слухав слів Кобзаря, що виголошувались з ряду молодими декляматорами, та оповідання з історії, що розказував найперший з молодців. Се була та друга школа молодого ідеалізму.

Звідтіля виходили проповідники кобзаревих ідей, сміло здійсмали свій голос про нові ідеї перед старшими людьми на забавах, празниках, серед народу і серед приснітілих братів і сестер своїх» [1, с. 79–80].

На формування народовства як стилю впливав і польський визвольний рух, зокрема Січневе повстання 1863 р., конкуренція з ним впливала й на зовні вияви, сприяючи формуванню народолюбного романтизованого стилю. Це повстання породило патріотичне піднесення серед польської громади Тернополя. Замість інтернаціональних костюмів популярними стали конфедератки, чамарки, шляхетські кунтуші, пояси із зображеннями Костюшка чи Понятовського, навіть чобітки-сап'янці. На відміну від поляків, руська гімназійна молодь почала носити шапки «на завісах» або козацькі шапки, а влітку капелюхи зі широкими крисами і китицями, чамари, вдягала сині жупани, підперізувалася широкими синіми або червоними поясами, а також широкі сині шаровари й чоботи з високими халявами. Першим проявом руського життя на Поділлі був влаштований того ж року в будинку гімназії руський бал, який відвідали священицькі родини з Поділля і старші учні [3, с. 59–60].

Показово, що тернопільська Громада підтримувала матеріально перші видання народовців, зокрема «Мету», між іншим викупивши за власні кошти заставлений одяг редактора часопису Ксенофонта Климковича [2, с. 92–93]. «Громадяни» передплачували й «Правду» та інші українолюбні часописи. Згодом за участю тернополян у Львові відновлено першу народовську Громаду. Першим її головою («війтом») був А. Січинський, а замінив його О. Барвінський [1, с. 93]. Багато земляків, ведучи злиденне студентське життя, жертвували свої кошти і працю для національної справи. Таким був ще один виходець із Тернополя – Іван Песцоровський, який через кілька років помер від вичерпання фізичних сил [2, с. 98].

Лише поодинокі викладачі гімназії підтримували альтернативну україно- і народолюбну молодь. Таким був Кость Горбаль – у 1868–1877 рр. опікун тернопільської громади. Її в 1870-ті рр. очолювали Іван Горбачевський, Володислав Федорович та Євген Олесницький. Саме Громада паралізувала вплив серед молоді москвофільства, звівши його до мінімального рівня [8, с. 88–91].

Громада фактично стала першою модерною громадською і молодіжною організацією. У 1870-х рр. серед її активістів були відомі згодом учений-біохімік Іван Горбачевський і його брат правник Антін, священники, правники, організатори громадського життя брати Тома й Іван Мелешкевичі, Іван Волянський, Костянтин Цісик, Осип Дромбчевський, Мартин Вербицький, Юрій Чубатий, Іван Лошнів, священники отці Северин Борачок й Іван Кузьмович та ін. [8, с. 85]. «Громадянами» була більшість учнів-українців зі старших класів. До Громади

приймали переважно у п'ятій, або, як виняток, у четвертій «клясі». Однак загальнодоступною була бібліотека Громади, в якій учні щосуботи могли позичати українські книжки та періодичні видання. Книжки позначали печаткою із зображенням галицького лева і написом «Бог – надія» та ініціалами «Г. Т.», тобто «Громада Тернопільська». Всі члени Громади передплачували народовський журнал «Правда», а у 1876 р. видавали свою рукописну газету «Сніп», якої вийшло кільканадцять чисел. Однак уже наступного навчального року товариство, запідозрене у поширенні соціалістичної пропаганди, надовго припинило свою таємну діяльність [8, с. 86–93]. Громада відновилась і діяла у 1880–1910-х рр., коли потрапила під вплив ідей М. Драгоманова, І. Франка і «Молодої України».

Важливим альтернативним соціокультурним типажем була богема, насамперед театральна. Передумовою самостійного артистичного життя у місті була взаємна любов театралів і Тернополя. На тернопільській сцені тріумфально виступали трупи Миколи Садовського і Марка Кропивницького, перший у Галичині український професійний театр товариства «Руська Бесіда». Рік після свого заснування у 1864-му цей театр зі Львова з успіхом гастролював у Тернополі, в замковій (палацовій) залі над ставом – тоді єдиному придатному для вистав та концертів приміщенні. Відомий український поет-модерніст Микола Вороний працював актором і як режисер обійняв театр «Руської Бесіди» саме тоді, коли той гастролював у Тернополі 1896 р. Микола Садовський міг перебувати в місті не лише під час гастролей свого театру, а і сам протягом тривалішого часу. Одного разу корифей мешкав у Тернополі три місяці [9, с. 79–84].

Колоритний образ Леся Курбаса з передвоєнних часів залишив славетний згодом актор театру «Березіль» Йосип Гірняк: «На Панській вулиці, біля великої реклямної афіші місцевого кінотеатру, з помітним зацікавленням зупинилась людина, яка прикувала мою увагу. Висока, струнка постать у чорному капелюсі із широкими крисами, як у батька січовиків Кирила Трильовського, в чорній пелерині, досить протоптаних черевиках, з гуцульським топірцем у руках і червоною дзюбинкою через плече, що виглядала з-під широкої накидки. Молоде бліде обличчя з чорними широкими бровами, з-під яких блистіли великі карі очі. Він не відривав очей від афіші, а я від нього <...> Довгенько він не відходив від афіші, та й я мов тінь не відступав від нього. Слідкуючи за тією постаттю, я дійшов до Міщанського братства і тільки, коли він увійшов у двері тієї святині, я зупинився, бо смертникам у білий день ходу туди не було. Я здогадався, що це один із когорти артистів Гуцульського театру» [3, с. 17–18].

Негативні і неодмінні атрибути довоєнної театральної богемі провінційних (головно пересувних) театрів (інтриги, пияцтво, романи), що впливали з їх злиденного існування, не були властиві «Тернопільським театральним вечорам» – першому стаціонарному театрові, заснованому в окупованому москалями і прифронтовому Тернополі Лесем Курбасом у 1915 р. Курбас повів театр шляхом професіоналізації, і це дало свої наслідки. Сам Лесь Курбас був нонконформістом іншого типу. Ось його образ зразка приблизно 1917 року, невдовзі після виїзду з Тернополя: «Був то портрет (фото) джентльмена безперечно наймолодшого віку в цьому ряді шанованих мною осіб, і на вроду – гарного, ще й файно зодягнутого: елегантний піджак під викотом модної сорочки “апах”, широкий “англійський” пояс із кишеньками-гаманцями і фетровий капелюх, молодецьки збитий на потилицю. Справжнісінький “європеець”!» [11, с. 283]. Бачимо образ естета і навіть денді.

Вочевидь у реформаторській діяльності Лесь Курбас взорувався на професіоналах сердовища театру «Руська Бесіда», насамперед таких як Йосип Стадник. Це відзначили у своїх мемуарах Й. Гірняк і С. Моргенштерн. «Невисокий панок у циліндрі, елегантному плащі та жовтих рукавичках, мов стріла пробігав то сюди, то туди, кидаючи короткі завваги та накази. Вантажні вози один за одним підвозили із залізничної станції нові театральні скарби. Люди дедалі

жвавніше метушилися біля возів із декораціями» [3, с. 25–26]. Отже, театр «Руська Бесіда» часів режисерського керування Й. Стадника ще чекає своєї, вочевидь високої, оцінки, що відзначали навіть неукраїнці: «Найбільшим у ці шкільні роки я завдячую одній українській мандрівній трупі. Ця трупа грала все: народні п'єси, драми, комедії, фарси, оперети і – справді – опери! <...>. Прізвище директора було Стадник. Його дружина, Стадникова, теж була доброю акторкою. Вони обоє грали лише в серйозних драмах, наприклад, у творах Ібсена. Багато інших членів цього театру теж були подружніми парами. <...> Наскільки я пригадую, цей український театр приїжджав не кожного року. Але коли їх не було, їх мені бракувало. У цьому театрі я вперше почув оперу. Й хіба це не милість долі, яка розпорядилася так, що цією першою оперою був шедевр, який на все життя залишився одним з моїх найулюбленіших: «Казки Гофмана» Жака Оффенбаха? До постійного репертуару цього театру належав «Фауст» Гуно, «Травіата» і – хоч вірте, хоч ні – «Мадам Баттерфляй», незадовго після прем'єри десь на Заході. <...> Котрийсь український театр у Києві чи Львові необхідно назвати іменем Стадника. Бо його театр був по-справжньому український...» [7, с. 371–373].

Крім того, в переліку типажів серед професорів і учнів тернопільських навчальних закладів (гімназії та семінарії) більше чи менше зафіксовані риси стилів: радикалізм, націоналізм і декаданс. Учень державної гімназії з польською мовою навчання від 1894 року Михайло Губчак так згадував оригінальні учительські та учнівські «типи» у своєму закладі:

«Під час мого восьмирічного побуту в цій школі директором був д-р Маврикій Мацішевський. Учителями були Поляки й нечисленні Українці. Зразковим учителем польської мови був справжній свого роду «Катон», строгий, але справедливий Юзеф Ногай. А оригіналом, як рідко коли, був Міхал Рура, добрий математик, що в часі матуральних іспитів не дозволяв вмішуватися й таким іспекторам, як Іван («Янцьо») Левицький та на математичних учнівських завданнях ставив дуже скупенькі оцінки, найчастіше «достатечне» з допискою «Міхал Рура – піш пожондне – гдзє бібула?» <...> Як собі пригадую, в V і VI клясах української мови вчив д-р Володимир Левицький. Він, як знаменитий учитель математики і фізики, провадив нашу клясу до матури.

В VII клясі, крім грецької мови і пропедевтики філософії, учив нас Українців української літератури д-р Іван Копач.

Тут не можу собі відмовити завваги, що оба ці професори, хоча не фахові україністи, як учителі української мови й літератури, вели науку цих предметів совісно й дбайливо. Особливо д-р Іван Копач переводив лектуру творів Тараса Шевченка з питомою цьому вчителеві філософічною і філологічною інтерпретацією.

У VIII клясі провадив навчання української мови й літератури Михайло Вашкевич, достойний та талановитий учитель, фаховий україніст.

Перед прибуттям д-ра Володимира Левицького до Тернополя на становище учителя математики й фізики, цих предметів учив нас у III і IV клясах учитель Українець, молодий, елегантний Клим Глібовицький.

Й досі не затерлася в моїй пам'яті одна негрізна «сцисія» з цим учителем, яка трапилася тоді, коли він на одній моїй математичній шкільній задачі на місце первісного, опісля перечеркненого, «целойонцо», поставив оцінку «недостатечне», ніби за те, що я дав відписати задачу слабому в математиці сусідові Качоровському. «Сцисія» перейшла в формі жартівливо-добродушної замітки з мого боку, що це «буде мабуть перша і остання така оцінка моїх задач» [4, с. 140–141].

Серед учнів Губчак згадує зокрема: «...старших річників було декілька Тернопільців з міщанського року Бриковичів. Одного з них називали ми “Гонтою”, іншого “Залізняком”. Були теж три рідні брати Бриковичі з вулиці Мандля: Іван, Ілярій та Михайло. Іван і Михайло,

оба священники, вже давно покійні. На засланні помер теж третій брат, Ілярій, бувший професор української гімназії, вивезений на Сибір большевицьким займанцем.

З відомої в Тернополі родини Загайкевичів закінчив науку в польській гімназії пізніший адвокат, знаменитий бесідник, активний організатор Перемишля й околиці, д-р Володимир.

З патріотичного дому лікаря д-ра Гладишовського учнями польської гімназії були два сини: Антін і Олександр. Про двох братів Галуцинських, старшого Михайла і молодшого Тита, що разом зі мною мешкали в бурсі ім. о. Андрея Качали, ніколи не можу забути. <...> Старшим від мене, здається на два роки, був теж мешканець бурси о. Дмитро Мігоцький. Такими самими бурсаками, старшими від мене, були два інші учні, селянські сини: Петро Понятишин і Никита Будка [згодом греко-католицький єпископ, що загинув у концтаборі – В. О.]. Найстаршими бурсаками в тому ж часі були Петро Патрило і Степан Мохнацький. Перший став пізніше парохом у Долинщині, другий парохом і організатором громадських товариств і установ міста Тереховлі та його околиць. Їхнім товаришем був Олександр Грабовський, пізніший лікар, український громадянин-патріот. <...> Цей, може й далеко неповний, список учнів є найкращим доказом, що з цієї гімназії, хоч і польської, вийшло багато добрих і корисних українських громадян-патріотів» [4, с. 142].

Учень Тернопільської гімназії Йосиф Сліпий (склав матуру 1911 р.) відзначав велике поширення вільнодумства і навіть «безбожництва». Натомість, духовна опіка була не на належному рівні. Тим не менш юнак, крім навчання, брав участь у праці таємної драгоманівської громади і наукового гуртка, зберігши при тому свою релігійність. За його спогадами: «У третій класі (1905–1906 рр. – прим. В. О.) вже зачали вчити грецької мови. Почалась ширити між учнями безбожницька ліберальна література, але, Богу дякувати, це мене не захопило <...> Коли так кинути оком на життя української гімназії в Тернополі, то треба сказати, що від'ємним чинником, який впливав на молодь, була в першу чергу антирелігійна пропаганда: соціалізм і дарвінізм, які були тоді в моді, як вершок поступу і культури. Рівно ж і неморальність ширилася між учнями, бо спочатку не було жодного нагляду учительського збору над приміщеннями і помешканнями учнів. На жаль, здібніші і рухливіші одиниці давалися пірватися тій течії. Хоч усю молодь захоплював український патріотизм, то дивне диво, що польські ліберальні круги і польська атеїстична дарвіністична література находила до них легкий доступ. Усе ж таки було і між молоддю багато релігійних учнів. Атеїзм ширився передусім у вищих класах, а дещо в третій і четвертій, коли починає у юнака розвиватися розум. <...> Пригадую собі, що я був у котрогось товариша, де зібралися не лише українські студенти-абсолюенти, але й польські, і вони дуже дивувалися, коли вечером, перед сном, я молився, але це мене зовсім не бентежило. Завважу те, що в такому критичному віці побожність і релігійне переконання погребує підтримки з боку відповідної літератури і релігійних людей. Не диво тому, що багато моїх товаришів, віруючих до п'ятої класи, тратили віру і переставали молитися і ставали опісля безбожниками [10, с. 100].

Й. Сліпий у спогадах висвітлив і середовище таємної громади початку ХХ століття: «У шостій класі в нас, в гімназії, існував “тайний кружок”, який займався самоосвітою, і там відбувалися відчити. Про нього десь говорить Олесницький в своїх споминах. Панував там дух ліберальний. Там приймали свідоміших, поважніших і спосібніших товаришів, які поза гімназійними предметами виказували якесь зацікавлення. Там властиво рішались завжди важніші справи, і давано “тайні напрямні для молоді в гімназії”. Хоч я був відомий як віруючий, то мене прийняли до тайного кружка. Було це взимі. На одній з <перерв> мені сказали, що товариші просять мене в якійсь там справі, щоби я прийшов до одного з товаришів. То було біля Великого Міського Городу. Коли я сказав, що не знаю, де то є, то мені відповіли, що хтось буде чекати на мене коло Нового Городу і запровадить мене. І дійсно, мене запровадили до

мешкання, де мешкали два брати Зуляки, що мали окрему кімнату, а господиня лише варила їм харч. Там зібралось тоді з 10 товаришів, з різних клас. Було там дві шафи, повні книжок. Був там і Стеткевич, пізніший суддя, і Володимир Лисий. Стеткевич був, здається, головою і звернувся до мене, при загальній тиші, такими словами: “Ми становимо тайний самоосвітній кружок, про який не може знати жадна влада. Чи ви згодні приступити до нього, зберегти тайну, і чи даєте на це слово честі?” Присяги на хрест не було, і я мав вражіння, що вони майже всі ліберального наставлення. Однак хвилинка була дуже поважна, навіть святочна, яка робила на мене і на присутніх серйозне враження. Коли я, по коротенькій застанові, дав згоду, то мені переповіли зміст статуту. Був тоді якийсь реферат, але не пригадую собі, на яку тему. Пізніше були з літератури, з соціологічних наук, з філософії, з природничих наук і з історії. Захоплювалися тоді перше Франком, Грушевським, Масариком, польським професором університету Нусбаум-Гіляровичем; читали “Літературно-Науковий Вістник” і інші. В шафах було багато польських, німецьких і українських книжок».

«Один з товаришів, Малицький, читав про винищення українського населення в монгольській добі, і на основі Грушевського відкидав ту теорію. Лисий мав реферат на суспільні теми. Він був загалом великий суспільник. Я мав реферат про старовинну грецьку філософію. Були там і інші.

Тайний кружок влаштував поранок в честь Драгоманова, в Гаях, в stodолі якогось міщанина. Драгомановим тоді одушевлялись не як протицерковником, але як свідомим українцем, що був переслідуваний царською владою. Він мусів виїхати закордон і вкінці був професором в Софії, столиці Болгарії. Мені поручили вступне слово. І в тому напрямі йшла моя промова» [10, с. 99–100].

Той таки Йосиф Коберницький-Сліпий давав характеристики і своїм професорам. Серед них траплялися й альтернативні типажі, хоч маркером для молодого клерикала було «побожний/недовірок»:

«Уже незалежним директором гімназії став д-р Омелян Савицький, відомий математик, але також старорусин. Як заходили якісь неправильності або інші вибрики, то він приходив на математику, питав і давав “двійки”. <...> Поза тим директор був чемний, кожному, навіть учневі з першої-другої класи, завжди відклонювався, був прилично вбраний і культурний. Його сини були фаворитовані і відзначаючі учні. Гімназистів з вишиваною сорочкою і гарасівкою він сварив, кажучи: “Ти, українська жабо”. Натомість отець-доктор М. Конрад, римський доктор з учительської жіночої школи. Він був українцем, любив диспутувати. Це <учні любили>, і він мав великий вплив на них. Він займався учнями, їхніми поступами в науці, цікавився всякими нуртуючими течіями». <...> «Деяких класичних мов вчив Іларіон Брикович, віруючий і дуже добрий філолог». <...> «У сьомій класі прийшов Степан Балей, дуже спосібна людина. Вчив математику і філософію. Не забуду першого його викладу з логіки, який перевів по-мистецьки під оглядом методичним. Це була перша година в житті, яка проминула, що я й не спостеріг, коли. <...> мабуть найінтелігентніший професор. Був культурний, чемний, але здеклярований атеїст. Він був учнем проф. Твардовського. Вчив математику і логіку, і хоч він нігде не виступав проти релігії, то все-таки відчувалося його атеїстичне наставлення. Мав вплив на молодь. Загалом професори, високообразовані, мені дуже імпонували» [10, с. 99–101].

Серед професорів трапився і типаж «декадента» і естета-літератора. Це один з перших галицьких модерністів Євген Мандичевський (1873–1937). «Учителем німецької мови був Євген Мандичевський, неприступний. Він писав якісь оповідання, але не зробив кар’єри» [10, с. 99]. Мабуть, творчість і діяльність його не знайшла відгук в побожного учня. А тим часом Мандичевський у той час видавав у Тернополі журнал «Молодіж» і кілька своїх збірок короткої прози, що було рідкістю для провінційного міста.

Тип модерніста – естет, символіста і декадента – в провінційному місті є нашим наступним стилем. У Тернопільській учительській семінарії навчався учасник першого українського модерністського об'єднання «Молода муза» Осип Шпитко (1869–бл. 1942), якого інший учасник цього угруповання Петро Карманський назвав «першим богемістом на галицькому ґрунті». Сам П. Карманський (1878–1956) – чільний український галицький модерніст й естет, декадент й інтелектуал – вчителював, уже після розпаду «Молодої Музи», в Тернопільській гімназії.

Тут викладав трохи раніше й інший молодомузець, не менш відомий Василь Пачовський (1878–1942), учитель майбутнього письменника Володимира Ґжицького. Очевидно він був співучасником зустрічі в Тернополі з Іваном Франком 17 грудня 1911 року, коли той читав у залі Міщанського братства свою поему «Мойсей» на запросини місцевої філії «Учительської Громади». Візит залишив довгу пам'ять у того таки Ґжицького [5, с. 263, 318].

Типажі нонконформістів-викладачів, від простих «оригіналів» до ексцентриків, впливали на учнів силою своєї харизми, не дбаючи про миттєву популярність. Такий вплив міг проявитися згодом. Подібного педагога описав Сом Морґенштерн у довоєнному Тернополі:

«Після смерті мого батька багато однокласників, євреїв і поляків, висловили мені свої співчуття. І лише один з учителів, наш новий класний керівник, який викладав польську літературу, підізвавши мене до себе, серйозними й сповненими гідності словами підбадьорив не залишати навчання <...> хоч батько й незамінний, але через цю втрату не варто побиватися надмірно, бо хоч це для молодого людини й природно, але й небезпечно. Свій фах він викладав нам два роки й не належав до вчителів, які користувалися симпатією моїх однокласників-поляків, хоча предмет, який він викладав, і був їхнім улюбленим. Пригадую день, коли через його висловлювання у нього виникли непорозуміння з однокласниками-поляками. Він почав говорити про короля Яна Собеського, монарха, який, мовляв, увійшов у світову історію як рятівник християнства. Хоча вчитель не був істориком і, мабуть, не його справою було обстоювати таке воістину єретичне бачення цього короля, не кажучи вже про те, щоб висловлювати його в класі. Мовляв, цей король був великим героєм у веденні війни, певно, останнім справжнім лицарем у європейській історії, але його найбільший подвиг – порятунок Відня й християнства від турків – не був у наших національних інтересах. Як політик король був «богу духа винен» – і польською, і їдишем цей вислів означав, що як політик Ян Собеський був невинний телепень. Свою єретичну думку професор Рибінський підкріпив добрим аргументом. Він сказав приблизно таке: «Людвіг XIV, який до певної міри теж був християнином, об'єднавшись у ті часи з турками проти Австрії, витратив багато зусиль, щоб змусити Польщу й короля Собеського разом із Францією стати на бік Туреччини. Якби таке сталося на сто років пізніше, не відбулося б поділу Польщі, в якому взяла участь Австрія». Тоді це був справді відважний удар проти польської традиції, й наші однокласники-поляки запланували провчити викладача. <...> Професор Рибінський в жодному разі не належав до моїх улюбленців. Але я часто помічав, що за його висловлюваннями стоїть здоровий людський глузд, який ми не хотіли визнавати, бо він здавався нам старомодним».

«Учителів нашої гімназії можна поділити на дві групи. До першої належали професори, які мали титул, бо, ґрунтовно опанувавши певну дисципліну, склали вчительський іспит й отримали право бути професорами. Другу групу складали здебільшого молоді вчителі, яких ми теж називали словом «професор», але це були випускники філософського факультету, так звані супленти, фах яких складався з двох предметів, проте вони ще не склали суворого іспиту з педагогіки й викладали в молодших класах. Серед них були й такі, що вчилися в університеті лише для того, щоб забезпечити собі «хлібну» професію, але мали більші амбіції. Один хотів бути художником і думав, що є ним, бо, отримавши річну стипендію, провів рік у Мюнхені, місті художників. Інший вважав себе поетом, носив довге волосся й виголошував мрійливі

промови про мистецтво. Часто в нудзі провінційного міста ці амбіції розбивалися об алкоголь і картярські ігри».

«Аж до сьомого класу жоден з наших вчителів математики не збудив наш апетит до цієї науки. <...> Але тепер фізики нас вчив не професор Мілер, а українець, якого звали Садовський. Це був невисокий чоловік з довгим носом; він виглядав, мов персонаж з українського оповідання Гоголя. Він був дуже енергійний вчитель, обізнаний з останніми відкриттями модерної фізики, й звертав нашу увагу на початок ери радіо, кажучи, що невдовзі з'явиться щось на зразок, як він це називав, «лампи, що розмовляє». Крім того, він був музикальний і цікавився народними піснями. Як гордий власник фортеп'яно, він часто запрошував мене на чай, і ми разом вивчали пісні ідишем. Він мав колекцію таких народних пісень в транскрипції латинкою й, акомпануючи мені, робив зауваження: мовляв, єврейські мелодії я часто фразую неправильно, граючи їх в українському народному тоні. Здебільшого він мав рацію» [7, с. 310–311].

Висновки. Інтелектуальна субкультура (інтелігенція) Тернополя, особливо професорсько-студентська частина гімназій та семінарії, вирізнялася в міському соціумі як свого роду перепустка до соціокультурного нонконформізму. Серед інтелігентів не бракувало й конформістів, однак виявів соціокультурної альтернативи було значно більше, ніж поміж іншими міськими типами. Тут траплялися як типи «оригіналів», так і свідомих представників українолюбної течії (1860–1870-ті), або ж радикальна молодь із таємних самоосвітніх громад (1880–1910-ті). Також до альтернативних течій слід віднести театральну і музичну, і спеціально (чисельно кволу) модерністську літературну богему, або ж «циганерію». Від народовського українолюбства через радикалізм, націоналізм, богемність і декаданс проходила межа соціокультурної альтернативи у плінні життя міста, провінційного адміністративного центру австрійської Галичини межі XIX і XX століть.

Література

1. Барвінок Василь [Барвінський, В.]. Скошений цвіт (Виїмок з галицьких образків). Львів, 1877. 139 с.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004.
3. Гірняк Й. Спомини / Упор. Б. Бойчук. Нью-Йорк, 1982.
4. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі. *Шляхами Золотого Поділля* / ред. С. Конрад. Філядельфія, 1960. С. 137–150.
5. Гжицький В. Спогади про минуле. *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*. Том IV. Київ, 2011. С. 258–350.
6. Др. В. Лучаківський [Лучаковський В.]. Пригоди в моїй проїзді (Гумореска). *Правда*. 1875. Ч. 11, С. 428–438; Ч. 13, С. 506–517; Ч. 14, С. 548–557.
7. Моргенштерн С. В інші часи: юні літа у Східній Галичині / Пер. Галина Петросаняк. Чернівці, 2019.
8. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами. Стрий : Щедрик, 2007.
9. Садовський М. Мої театральні згадки, 1881–1917. Харків – Київ : ДВУ, 1930.
10. Сліпий Й. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча. Львів – Рим, 2014.
11. Смолич Ю. Розповіді про неспокій. *Твори: У 8 т. Т. 7*. Київ : Дніпро, 1986.

References

1. Barvinok, V. [Barvinskyi, V.]. (1877). Skoshenyi tsvit (Vyimok z halytskykh obrazkiv) [Slanted Flower (Excerpt from Galician Images)]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Barvinskyi, O. (2004). Spomyny z moho zhyttia. Chastyna persha ta druha [Memories of My Life. Part One and Two] / Compiled by A. Shatska, O. Fedoruk, Ed. L. Vynar, I. Hyrych. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
3. Hirniak, Y. (1982). Spomyny [Memories]. New York: Suchasnist. [in Ukrainian].
4. Hubchak, M. (1960). Ukrainska derzhavna himnaziia v Ternopoli [Ukrainian State Gymnasium in Ternopil]. Shliakhamy Zolotoho Podillia / Ed. S. Konrad. Philadelphia. P. 137–150. [in Ukrainian].
5. Gzhytskyi, V. (2011). Spohady pro mynule [Memories of the Past]. *Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*. Vol. IV. Kyiv. P. 258–350. [in Ukrainian].
6. Dr. V. Luchakivskyi [Luchakovskiy V.]. (1875). Pryhody v moii proizdtsi (Humoreska) [Adventures in my journey (Humoreska)]. *Pravda*. 1875, No. 11, P. 428–438; No. 13, P. 506–517; No. 14, P. 548–557. [in Ukrainian].
7. Morgenstern, S. (2019). V inshi chasy: yuni lita u Skhidnii Halychyni [In other times: young years in Eastern Galicia] / Trans. Halyna Petrosaniak. Chernivtsi. [in Ukrainian].
8. Olesnytskyi, Ye. (2007). Storinky z moho zhyttia. Peredruk vydannia 1935 r. z dodatkovymi materialamy [Pages from my life. Reprint of the 1935 edition with additional materials]. Stryi: Shchedryk. [in Ukrainian].
9. Sadovskyi, M. (1930). Moi teatralni zghadky, 1881–1917 [My theatrical memories, 1881–1917]. Kharkiv – Kyiv: DVU. [in Ukrainian].
10. Slipyi, Y. (2014). Spomyny [Memories] / Ed. Ivan Datsko, Mariia Horiacha. Lviv – Rome. [in Ukrainian].
11. Smolych, Yu. (1986). Rozpovidi pro nespokii. [Stories of anxiety]. *Tvory u vosmy tomakh*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 19.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025